

Κώστας Θ. Καλφόπουλος

«Η πόλη και η ψυχή (εν βρασμό)»

Σημειώσεις για το αστυνομικό αφήγημα (λογοτεχνία και κινηματογράφος) και το αποτόπωμα της πόλης σε αυτό

I. Περίληψη

Το αστυνομικό αφήγημα, πρωτίστως η αστυνομική λογοτεχνία, συνδέεται, όπως και το έγκλημα, με την ανάπτυξη και επέκταση των πόλεων, και δη στις μητροπολιτικές τους διαστάσεις. Το στοιχείο της εγκληματογένεσης, σε μακρο- και μικροκοινωνιολογικό επίπεδο, είναι συστατικό αυτής της εξέλιξης στον αστακό χώρο. Η αστυνομική λογοτεχνία, και αργότερα, ο κινηματογράφος, έχουν αποτυπώσει με τους δικούς τους «κώδικες» την παραβατική συμπεριφορά, πρωτίστως με έργα που εντάσσονται σε ό,τι αποκαλούμε *crime and detective fiction*.

Πολλοί συγγραφείς, αλλά και σκηνοθέτες, έχουν αναδείξει στο έργο τους το αστακό τοπίο, όχι απλώς ως σκηνικό (φόντο), αλλά ως ένα χρονοτοπικό σύστημα, εντός του οποίου κινούνται οι πρωταγωνιστές τους, και που συχνά καθορίζονται από αυτό. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα αστυνομικά μυθιστορήματα του Ζωρζ Σιμενόν, με ήρωα τον επιθεωρητή Μαιγκρέ (κυρίως στις παρισινές περιπέτειές του), αλλά και οι «δικοί μας», Γιάννης Μαρής και Πέτρος Μάρκαρης. Με βάση δύο βίντεο, το ένα αναφορικά με τα προβλήματα της Αθήνας στη δεκαετία του '60, το άλλο με αποσπάσματα από την ταινία του Β. Σερντάρη *Ληστεία στην Αθήνα* (1969), επιχειρείται να καταγραφεί και περιγραφεί το πλαίσιο εντός του οποίου εξυφαίνεται η παραβατική συμπεριφορά (αδίκημα, έγκλημα) στο αστυνομικό αφήγημα και η σχετική έρευνα για την αντιμετώπισή της και την εξιχνίαση του μυθοπλαστικού (fictional) εγκλήματος.

II. Σχετικά με το οπτικό υλικό

Το σύντομο ντοκυμανταίρ με τον τίτλο «Το πολεοδομικόν και κυκλοφοριακόν πρόβλημα της πρωτεύουσας. Η μόνη δυνατή λύσις», που περιγράφει τις εκτιμήσεις και προτάσεις του αρχιτέκτονα-μηχανικού Κωνσταντίνου Β. Οικονόμου αποτελεί ένα σημαντικό τεκμήριο για τα δομικά προβλήματα της Αθήνας, στη δεκαετία του '60, αρκετά από τα οποία μέχρι σήμερα είτε δεν έχουν επιλυθεί είτε εμφανίζονται με διαφορετική μορφή. Οι στρεβλές συνθήκες ανάπτυξης και επέκτασης της πόλης αποτελούν *εν δυνάμει* παράγοντες εγκληματογένεσης ή έστω συμβάλλουν στις αιτίες εκείνες που ενισχύουν δυνητικά την παραβατική συμπεριφορά. Οι εδστοχες παρατηρήσεις του Κ. Β. Οικονόμου αφ' ενός αποτυπώνουν με ενάργεια την «εικόνα της πόλης» την περίοδο της μεταπολεμικής της ανάπτυξης, αφ' ετέρου, εδώ είναι αξιοσημείωτη η μουσική υπόκρουση, από την ταινία του Τζ. Αλιφέρη, *Έγκλημα στο Κολωνάκι*, στην κινηματογραφική μεταφορά του ομότιτλου μυθιστορήματος του Γιάννη Μαρή.

Στα αποσπάσματα από την αστυνομική ταινία του Βασίλη Σερντάρη *Ληστεία στην Αθήνα* παρακολουθούμε την πορεία μιας ομάδας νέων ανδρών, που σχεδιάζουν και υλοποιούν μια ληστεία, καθώς και την προσπάθειά τους να εκμεταλλευτούν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τη λεία τους για να βελτιώσουν τη ζωή τους, στην ουσία να συμμετέχουν στην ανερχόμενη καταναλωτική κοινωνία. Η ταινία ξεχωρίζει για τον ρεαλισμό της, που «συγγενεύει» με εκείνον των αμερικανικών και γαλλικών ταινιών, αλλά και από το γεγονός ότι αποτυπώνει τις συνθήκες υπό τις οποίες ζουν και κινούνται οι ήρωές της στην Αθήνα της δεύτερης ανοικοδόμησης και της συγκέντρωσης πληθυσμού από την περιφέρεια (2^η εσωτερική

μετανάστευση μετά τον Πόλεμο). Το ενδιαφέρον, πέραν της σκηνοθεσίας και της πλοκής, εστιάζεται επίσης στο εξωτερικό και εσωτερικό «σκηνικό» της πόλης (συνθήκες διαβίωσης σε διαμέρισμα, εργασιακοί χώροι, γραφεία, δημόσιοι χώροι κ.ά.), καθώς και στα κίνητρα που χαρακτηρίζουν τις προσωπικές επιλογές και διαμορφώνουν τις κοινωνικές συμπεριφορές των «ηρώων» (εύκολος πλουτισμός, ατομική επιβεβαίωση μέσω του χρήματος, παράνομες δραστηριότητες, κοινωνικές ανισότητες κ.ά.).

III. Πρώτες θεωρητικές σημειώσεις

Για την πόλη, και πρωτίστως για τις μητροπόλεις, η σχετική βιβλιογραφία εκτείνεται στα όρια του ανεξάντλητου τόσο από τη σκοπιά της Κοινωνιολογίας της πόλης όσο και από τις ευρύτερες προσεγγίσεις στις πολιτισμικές και αστιακές σπουδές. Αν και πολλοί ξένοι συγγραφείς, πολεοδόμοι και κοινωνιολόγοι έχουν ασχοληθεί με την πόλη (Μ. Βέμπερ, Β. Ζόμπαρτ, Β. Μπένγιαμιν, Λε Κορμπυζιέ κ.ά.), ωστόσο, 3 τουλάχιστον βιβλία διατηρούν αναλλοίωτα το βάρος και την αξία τους στην ευρύτερη προβληματική, το βιβλίο του Georg Simmel, *Die Grossstadt und das Geistesleben* (1903), των Robert E. Park, Ernest W. Burgess, *The City* (1925), το βιβλίο της Jane Jacobs, *The Death and Life of the Great American Cities* (1961), για δε την Αθήνα παραμένει σταθερό σημείο αναφοράς το βιβλίο του Guy Burgel, *Αθήνα. Η ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας* (1976).

Ήδη από τις αρχές του προηγούμενου αιώνα εδραιώνεται, και τεκμηριώνεται, η πεποίθηση ότι η πόλη αποτελεί έναν «ζωντανό οργανισμό», όπου συντελούνται και επιτελούνται πολύπλοκες ανθρώπινες, οικονομικές και κοινωνικές δραστηριότητες σε μία πυκνή αλληλόδραση (interaction) και αλληλεπίδραση, σε μικρο- και μακροκοινωνιολογικό επίπεδο.

Οι σχετικές προσεγγίσεις στο ευρύτερο πεδίο των ανθρωπιστικών σπουδών ποικίλλουν ανάλογα με τις γνωσιοθεωρητικές και ερευνητικές αφετηρίες και τις σχετικές μεθοδολογίες (ιστορικές, λειτουργιστικές, δομο-λειτουργικές, καθαρά εμπειρικές-στατιστικές, περιγραφικές, ποιοτικές κ.ά.), με πλέον χαρακτηριστικές τις παρακάτω, αναφορικά με τη θεώρηση της πόλης:

- Η γαλλο-βελγική προσέγγιση (Quételet)
- Η Σχολή του Σικάγο
- Οι αρχιτεκτονικές προσεγγίσεις της ανασφάλειας
- Η Crime Pattern Theory *

(*από την παρέμβαση της καθ. Χριστίνας Ζαραφωνίτου στην εν λόγω παρουσίαση)

Ευρύτερα, μπορούμε να θεωρήσουμε την πόλη μέσα από ένα σύστημα μετωνυμιών και μεταφορών ως

- «ζούγκλα» (νουάρ διάσταση, με κυρίαρχο στοιχείο το άγνωστο και το απρόοπτο)
- Δάσος (απώλεια σταθερών σημείων προσανατολισμού)
- Λαβύρινθο (πολυπλοκότητα, σε αναζήτηση του «μίτου» προς την έξοδο)
- Ως σώμα (ψυχαναλυτική διάσταση)

εντός της οποίας κινείται και μετακινείται ο εκάστοτε ήρωας του αστυνομικού αφηγήματος (αστυνομικός, ιδιωτικός ερευνητής/ ντετέκτιβ, δημοσιογράφος), του οποίου οι κινήσεις προσομοιάζουν με εκείνες του «πλάνητα», χωρίς όμως να ταυτίζονται απόλυτα με αυτόν.

IV. Υποδείγματα αστυνομικής λογοτεχνικής γραφής

Το αστυνομικό αφήγημα, ήδη από την εποχή του Έντγκαρ Άλλαν Πόε (μέσα του 19^{ου} αιώνα), που το εγκαθιδρύει ως αστυνομικό διήγημα, είναι κατά κύριο λόγο *αστεακό* αφήγημα. Τόσο η ευρωπαϊκή αστυνομική λογοτεχνία, με κύριους εκπροσώπους της «γαλλικής σχολής» πρωτίστως, τον Ζωρζ Σιμενόν και τον Λεό Μαλέ, καθώς και οι Μ. Μπ. Μονταλμπάν (*Τριλογία της Βαρκελώνης* κ.ά.) και Φ. Κερρ (*Τριλογία του Βερολίνου* κ.ά.), όσο και η αμερικανική εξ ίσου (Ντ. Χάμμεττ, Ρ. Τσάντλερ, Μ. Σπλλαϊν, μετέπειτα και Ά. Φερστ κ.ά.) έχει δώσει εξαιρετικά δείγματα γραφής, υποδείγματα του χρονοτοπικού συστήματος, εντός του οποίου εκτυλίσσεται η δράση και κινούνται οι πρωταγωνιστές των έργων. Θα μπορούσαμε κάλλιστα να «προσομοιώσουμε» την κίνηση στον αφηγηματικό χωροχρόνο σαν τον εγκλωβισμό του ατόμου σε έναν πολεοδομικό ιστό της αράχνης ή, ακόμα πιο παραστατικά και ρεαλιστικά, σαν την κίνηση στους φωτεινούς πίνακες με τον χάρτη της πόλης στα κέντρα επιχειρήσεων των αστυνομικών διευθύνσεων των μεγαλουπόλεων, όπου η εκάστοτε φωτεινή ένδειξη, συχνά σφραγιστικά, παραπέμπει σε ένα περιστατικό.

Ως *χρονοτοπικό σύστημα* αποδίδουμε στον όρο εκείνο το δεδομένο αστεακό πλαίσιο (πολεοδομικό συγκρότημα) εντός του οποίου, μέσω της αφήγησης, περιγράφονται ρεαλιστικά οι κινήσεις, μετακινήσεις και δράσεις των πρωταγωνιστών, του ερευνητή (ιδιωτικού ή αστυνομικού, συνήθως επιθεωρητή) και του υπόπτου ή δράστη. Οι αναφορές σε συγκεκριμένα τοπόσημα της πόλης (λεωφόροι, δρόμοι, δημόσιοι χώροι, δημόσια κτήρια, καταστήματα κπλ.), ουσιαστικά «ξετυλιγουν» την αφήγηση σε ένα οιονεί τρισδιάστατο αστεακό περιβάλλον, που σηματοδοτείται από τα δεδομένα του πολεοδομικού συγκροτήματος. Εδώ, συχνά, εμφανίζεται και το στοιχείο των «κακόφημων δρόμων», ήγουν αρτηριών που εντάσσονται σε περιοχές υποβαθμισμένες ή κατάλληλα οργανωμένες και που υποθάλλουν τις παραβατικές συμπεριφορές (πχ. κακόφημες συνοικίες, περιθωριακά κέντρα, κλαμπ, μπαρ, οίκοι ανοχής, στέκια κπλ.).

Παράλληλα με τους ξένους συγγραφείς, που ενδεικτικά και μόνο αναφέρονται ορισμένοι, και Έλληνες συγγραφείς, πρωτίστως ο Γιάννης Μαρής, θεωρούμενος και «πατριάρχης της ελληνικής αστυνομικής λογοτεχνίας», ο Πέτρος Μάρκαρης, που ανανεώνει και διευρύνει την παράδοση του Μαρή, αλλά και οι «επίγονοί τους» (Α. Αποστολίδης, Σ. Γκάκας, Β. Δανέλλης, Κ. Καλφόπουλος, Γ. Ράγκος, Φ. Φιλίππου, Ε. Γιαννάκη, Χ. Παπαδημητρίου, Μ. Φιλίππου κ.ά.), έχουν εντάξει οργανικά το «αθηναϊκό τοπίο» στα αστυνομικά τους αφηγήματα.

Επιγραμματικά μπορούμε να αναφέρουμε πως στο έργο του Μαρή περιγράφεται μία εξιδανικευμένη Αθήνα της δεκαετίας του '60 και των αθηναϊκών *swinging sixties*, αλλά και μία «εκτός των τειχών», αντίθετα, στο έργο του Πέτρου Μάρκαρη μία πόλη στις ρεαλιστικές, «καθημερινές» διαστάσεις της και τις αποξενωτικές συνθήκες, όπως αυτές διαμορφώθηκαν από τη δεκαετία του '90 και μετά, ενώ στους επιγόνους η Αθήνα προσλαμβάνει πιο «νουάρ» αποχρώσεις.

Παρ' όλα αυτά, υποδειγματικό στο εν λόγω (αθηνοκεντρικό) είδος παραμένει από τη σκοπιά αυτή το μυθιστόρημα του Στρατή Τσίρκα *Η χαμένη άνοιξη*, όπου μέσα από το κλίμα των έντονων πολιτικών αντιπαραθέσεων της δεκαετίας του '60 ο συγγραφέας αποτυπώνει «ανάγλυφα» το αστεακό, στο προκείμενο αθηναϊκό τοπίο, εντός του οποίου διαδραματίζονται τα γεγονότα και δρουν οι πρωταγωνιστές τους.

Το θέμα αυτό, φυσικά, αποτελεί αντικείμενο ξεχωριστής παρουσίασης στο πλαίσιο των μαθημάτων.

V. Υποδείγματα κινηματογραφικής προσέγγισης (επιγραμματικά)

Ακόμα πιο εμφατικά και από την αστυνομική λογοτεχνία, ο κινηματογράφος, στο είδος της «αστυνομικής ταινίας», είναι εκείνος πιο με πιο έντονη παραστατικότητα, είτε ασπρόμαυρος (κυρίως στα φιλμ νουάρ) είτε έγχρωμος, αποτυπώνει τα ίχνη της παραβατικής συμπεριφοράς στην πόλη και τη Μητρόπολη.

Η παράθεση τίτλων και η προσέγγιση συγκεκριμένων ταινιών και σκηνοθετών ξεφεύγει από τα όρια του παρόντος σημειώματος, λόγω του όγκου της κινηματογραφικής παραγωγής. Ιδιαίτερη θέση πάντως κατέχει αδιαμφισβήτητα *Ο τρίτος άνθρωπος* (1949), σε σκηνοθεσία και παραγωγή του Κάρολ Ρηντ και σενάριο του Γκράχαμ Γκρην, όπως και η ταινία *Ο Ταξιτζής*, του Μάρτιν Σκορσέζε (1976), ενώ η όλη προβληματική εντάσσεται σε ό,τι περιγράφεται διεισδυτικά και συμπυκνωμένα στο βιβλίο του Thomas Deane Tucker, *The peripatetic frame* (2021), αναφορικά με τις σύγχρονες φιλικές αναπαραστάσεις των πόλεων και τη θέση του «περιπλανώμενου» (flâneur) στον πολεοδομικό ιστό, μοτίβα που γνωρίζουμε πρωτίστως από τον Μπωντλαίρ, τον Μπένγιαμιν, τον Ντε Σερτώ και τους Καταστασιακούς (Γκυ Ντεμπόρ), με αναφορές και στα «αστυνομικά μοτίβα» της ασεακής περιπλάνησης.

VI. Πρώτα συμπεράσματα

Αν η επιστήμη επιχειρεί να δώσει απαντήσεις στα υπαρκτά προβλήματα της κοινωνίας, η λογοτεχνία είναι εκείνη που θέτει τα *ενδιαφέροντα* ερωτήματα και κυρίως, αναφορικά με το αστυνομικό αφήγημα, την αλυσίδα της προβληματικής «ποιος-τι-πώς-πότε -πού-γιατί», ό,τι συνοπτικά, κωδικά, αποκαλούμε whodunit and whydunit.

Το αστυνομικό αφήγημα, είτε το συμβατικό whodunit είτε το noir, είναι κατ' εξοχήν ασεακό αφήγημα, εντασσόμενο οργανικά πλέον στο αστικό-ασεακό μυθιστόρημα, που εμφανίζεται στον 19^ο αιώνα (Ντίκενς, Μπαλζάκ, Φλωμπέρ, Γκόγκολ κ.ά.) και «εκτινάσσεται» στον 20^ό (Τζόυς, Ντος Πάσος, Μανν, Σιμενόν κ.ά.). Η πόλη αποτελεί τον χωροχρονικό πυρήνα του και το «πεδίο δράσης» της παραβατικής συμπεριφοράς, της αστυνομικής έρευνας και της καταστολής.

Ο κινηματογράφος, ακόμα πιο έντονα, ως μέρος της «βιομηχανίας του πολιτισμού», αποτυπώνει παραστατικά τις περιπέτειες του σύγχρονου ανθρώπου της βιομηχανικής κοινωνίας στη «ζούγκλα των πόλεων», με εμβληματικές ταινίες και με υποδειγματικές ερμηνείες, που άφησαν ανεξίτηλα ίχνη στο συλλογικό υποσυνείδητο των θεατών και, παράλληλα, εξεικονισαν υποδειγματικά και υποβλητικά το ασεακό περιβάλλον, από το *Η πόλη και η νύχτα* μέχρι τον *Ταξιτζή*.

Πάντως, η αστυνομική λογοτεχνία, ακόμα και όταν της αποδίδεται ο (ευάλωτος) χαρακτηρισμός του «κοινωνικού μυθιστορήματος», δεν επέχει θέσει κριτή της παραβατικής συμπεριφοράς ούτε καλείται να ερμηνεύσει και αξιολογήσει τις όποιες αποκλίνουσες συμπεριφορές. Οι μεγάλοι συγγραφείς, όπως ο Γκράχαμ Γκρην ή η Πατρίσια Χάισμιθ, συχνά αναφέρονται στο στοιχείο της «ψυχαγωγίας» (entertainment). Παρ' όλα αυτά, οι περισσότεροι

συγγραφείς ανατέμνουν μέσα από το έργο και τους ήρωές τους την «ανθρώπινη κατάσταση» (condition humaine), εντός της οποίας κινείται ο πρωταγωνιστής και που συχνά επικαθορίζει τις πράξεις του.

Όπως η λογοτεχνία δανείζεται συχνά στοιχεία απαραίτητα για την ανάπτυξη της από την Εγκληματολογία (χαρακτηριστικό υπο-είδος το police procedural, αλλά και το δικαστικό δράμα) έτσι και η Εγκληματολογία μπορεί να αντλήσει σημαντικό υλικό από την αστυνομική λογοτεχνία, διευρύνοντας σημαντικά τον ερευνητικό της ορίζοντα και εμπλουτίζοντας περαιτέρω την προβληματική της.

Ενδεικτική βιβλιογραφία

- Ανδρέας Αποστολίδης, *Ο κόσμος του Γιάννη Μαρή*, Άγρα, 2012
18 κείμενα για τον Γιάννη Μαρή, επιμ.: Κ. Θ. Καλφόπουλος, Πατάκης 2016
Κώστας Θ. Καλφόπουλος, *Μικρό εγκώμιο του Αστυνομικού*, Νεφέλη 2021
Δώρα Μέντη, *Η Αθήνα από τον 19ο αιώνα στον 20ό αιώνα. Η μνήμη της πόλης και η σύγχρονη της λογοτεχνική αναπαράσταση*, Gutenberg, 2018
Γιάννης Ρέντζος, *Ανθρωπογεωγραφίες της πόλης*, Gutenberg 2006
Λίζυ Τσιριμώκου, *Λογοτεχνία της πόλης*, Λωτός 1988
Φίλιππος Φιλίππου, *Ιστορία της ελληνικής αστυνομικής λογοτεχνίας*, Πατάκης 2018
Volker Klotz, *Die erzählte Stadt*, Hanser 1969
Richard Lehan, *The City in Literature. An Intellectual and Cultural History*, California (UCP) 1998

**Ο Κώστας Θ. Καλφόπουλος γεννήθηκε στον Πειραιά (1956). Σπούδασε Κοινωνιολογία (ΜΑ) στο Πανεπιστήμιο Αμβούργου. Συνεργάστηκε επί χρόνια με την «Καθημερινή» σε θέματα πολιτισμού και αρθρογραφεί στο The Books' Journal. Από τις εκδόσεις Νεφέλη κυκλοφόρησε πρόσφατα το βιβλίο *Μικρό εγκώμιο του αστυνομικού*. Έχει γράψει μ.ά. τρεις αστυνομικές νουβέλλες (τη μία με τον Ανδρ. Αποστολίδη) και μία συλλογή διηγημάτων και έχει επιμεληθεί τα βιβλία *Η ποιοτική παράδοση στις κοινωνικές επιστήμες* (νήσος) και *G. Simmel, Περιπλάνηση στη νεωτερικότητα. Φιλοσοφικά, κοινωνιολογικά, αισθητικά κείμενα* (μαζί με Σπ. Γάγγα, Αλεξάνδρεια).